

РОЗДІЛ III

Соціальна і політична географія

УДК 911.3.30(477)

М. О. Барановський – доктор географічних наук,
професор кафедри географії Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

Регіональні аспекти бідності населення України

*Роботу виконано на кафедрі географії
НДУ ім. М. Гоголя*

Проаналізовано вплив суспільно-географічних чинників на формування регіональних аспектів бідності населення України, визначено головні показники бідності населення, розкрито просторові аспекти поширення бідності в Україні, проведено групування регіонів країни за рівнем бідності населення.

Ключові слова: бідність населення, чинники бідності, факторний аналіз, кластерний аналіз.

Барановский Н. А. Региональные аспекты бедности населения Украины. Проанализировано влияние общественно-географических факторов на формирование региональных аспектов бедности населения Украины, определены главные показатели бедности населения, раскрыты пространственные аспекты распространения бедности населения в Украине, проведена группировка регионов страны по уровню бедности населения.

Ключевые слова: бедность населения, факторы бедности, факторный анализ, кластерный анализ.

Baranovskyi N. A. Regional Aspects of Poverty of Ukraine's Population. The influence of socio-geographical factors on regional aspects' forming of poverty of Ukraine's population is analyzed, the main indices of poverty of the population of Ukraine are defined, the spatial aspects of Ukraine's population poverty spread are divulged, the grouping of country's regions according to the level of poverty of the population is completed.

Key words: poverty of population, factors of poverty, factor analysis, cluster analysis.

Постановка наукової проблеми та її значення. Економічні перетворення, які тривають в Україні з часу здобуття нею незалежності, вплинули на перебіг практично усіх соціально-економічних процесів. Одним із негативних наслідків таких перетворень стало зубожіння населення, посилення майнового розшарування громадян, формування прошарку бідного населення. Бідність має не лише соціально-економічний, а й регіональний вимір, що породжує доцільність проведення суспільно-географічного аналізу цього явища.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Вивчення проблем бідності населення є порівняно новим аспектом суспільно-географічних досліджень, який поки що не викристалізувався у самостійний науковий напрям цієї науки. Серед представників суспільної географії окремі аспекти бідності населення досліджували І. Мельник та В. Гаєвська. У розробках І. Гукалової, Н. Мезенцевої, І. Штельмах бідність населення розглядається як один із аспектів або якості життя населення, або соціальної безпеки регіонів. Вагомі здобутки у вивченні бідності населення мають представники економічної науки, зокрема І. Гнибіденко, Е. Лібанова, М. Соколик, Г. Чепурко, Л. Черенько, М. Ягодкіна та ін. У дослідженнях останніх основна увага акцентується на визначенні науково-змістової сутності поняття «бідність населення», на пошуку об'єктивних індикаторів бідності населення, формах їх статистичного подання тощо. Значно менше уваги приділяється регіональним особливостям формування та поширення бідності населення, тобто тим аспектам зазначеної проблематики, за які несе «відповідальність» суспільна географія.

Мета дослідження – розкрити просторові аспекти поширення бідності населення України. Головними завданнями цього дослідження є аналіз чинників, що формують регіональні особливості поширення бідності населення, визначення головних індикаторів і показників цього явища, групування регіонів України за рівнем бідності населення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У науковців досі немає єдиного визначення поняття «бідність населення», що певною мірою ускладнює наукові дослідження із зазначеної проблематики. Суспільні географи пропонують трактувати бідність як «... постійно існуюче, просторово обумовлене негативне соціально-економічне явище, що проявляється в перебуванні певної частини населення будь-якої територіальної суспільної системи в стані злиденного існування, за яким через брак коштів неможливо підтримувати достойний спосіб життя, властивий суспільству конкретного соціально-економічного періоду» [1, 59]. Варто зазначити, що при різних підходах до тлумачення цього поняття не викликає сумнівів той факт, що бідність є соціально-економічним явищем, на думку деяких науковців – процесом, формування якого відбувається під впливом різних чинників. Саме оцінка чинників, що визначають особливості поширення бідності населення, є початковим етапом її конкретного наукового аналізу.

Таблиця 1

**Система показників для оцінки впливу різних чинників
на регіональні особливості бідності населення України***

Чинники		
Природно-географічні	Структурно-економічні	Соціально-демографічні
1. Частка регіону у структурі природно-ресурсного потенціалу, %	5. Валовий регіональний продукт на 1 особу, <i>грн</i>	17. Частка сільського населення, %
2. Територіальна різноманітність природно-ресурсного потенціалу, <i>од.</i>	6. Рівень диверсифікації промислового виробництва, <i>од.</i>	18. Густота населення, <i>осіб/км²</i>
3. Частка земельних ресурсів у структурі природно-ресурсного потенціалу регіону, %	7. Валова продукція сільського господарства у розрахунку на одну особу, <i>грн</i>	19. Рівень безробіття, %
4. Нормативна грошова оцінка 1 га сільськогосподарських угідь, <i>грн</i>	8. Обсяги реалізованої промислової продукції на одну особу, <i>грн</i>	20. Навантаження на 10 вільних робочих місць, <i>од.</i>
	9. Частка сільського господарства у структурі валової доданої вартості регіону, %	21. Природний приріст населення, ‰
	10. Частка промисловості у структурі валової доданої вартості, %	22. Частка населення пенсійного віку, %
	11. Співвідношення між часткою промисловості та сільського господарства у структурі валової доданої вартості регіону, <i>од.</i>	23. Сальдо міграції населення на 1000 осіб, <i>од.</i>
	12. Обсяги інвестицій в основний капітал на 1 особу, <i>грн</i>	
	13. Рівень фінансової самодостатності регіону, %	
	14. Частка зайнятих у промисловості, %	
	15. Частка зайнятих у сільському господарстві, %	
	16. Частка селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції регіону, %	

* Складено автором.

При формуванні системи чинників і показників, які їх відображають, важливо враховувати особливості статистичної звітності. Оскільки бідність населення є складним, багатоаспектним явищем, його поширення, регіональні відмінності визначаються сукупною дією багатьох чинників.

Уважається, що найпомітніший вплив на бідність населення мають природні, структурно-економічні та соціально-демографічні чинники. У цьому дослідженні їх відображено системою із 23 показників (табл. 1).

Загальний алгоритм аналізу чинників поширення бідності населення включав кілька взаємопов'язаних процедур: а) розкриття на теоретичному рівні механізмів їх впливу на регіональні особливості бідності населення; б) визначення головних чинників бідності населення; в) встановлення найвагоміших показників формування бідності населення в Україні.

Визначення головних чинників і найвагоміших показників здійснювалося на основі використання кореляційного та факторного аналізів.

Кореляційний аналіз дає змогу встановити наявність взаємозв'язку між показниками, визначити силу та напрям їх взаємодії. До наукового аналізу було залучено 23 показники (табл. 1). У результаті обчислень отримано матрицю 23х23 показники коефіцієнтів парної кореляції. Загальний масив інформації потребує введення обмежень, зокрема визначення значущості кореляційних зв'язків, котра встановлюється на основі критерію Стюдента. До подальшого аналізу залучалися лише ті показники, величина коефіцієнта кореляції яких становила $r \geq |0,50|$.

Оцінка впливовості окремих показників проводилася на основі визначення кількості значущих зв'язків, які має той чи інший показник. У результаті аналізу було встановлено, що найбільшу їх кількість мають показники X_5 (валовий регіональний продукт на одну особу), X_8 (обсяги реалізованої промислової продукції на одну особу), X_9 (частка сільського господарства у структурі валової доданої вартості), X_{11} (тип структури регіону), X_{15} (частка зайнятих у сільському господарстві), X_{17} (частка сільського населення).

Для оцінки значущості окремих чинників бідності населення, поряд із кореляційним, було використано факторний аналіз. Його результати, які наведено у таблиці 2, загалом підтвердили висновки, отримані на основі кореляційного аналізу. Усього було виділено чотири фактори, які вміщували 80 % вихідної дисперсії. Найвагомішими із них виявилися перший (31 %) та третій (23,3 %), які можна інтерпретувати як структурно-економічні фактори. У їх складі високими факторними навантаженнями вирізняються насамперед показники X_5 та X_8 – X_{14} .

Таблиця 2

Результати факторного аналізу чинників бідності населення України

Показники	Факторні навантаження (λ_i^r)				Показники	Факторні навантаження (λ_i^r)			
	Фактори					Фактори			
	1	2	3	4		1	2	3	4
X ₁	−0,881	0,037	0,239	0,178	X ₁₃	−0,462	0,179	0,755	−0,004
X ₂	0,054	−0,561	−0,101	−0,624	X ₁₄	−0,947	0,153	0,037	−0,107
X ₃	0,673	0,598	−0,042	0,211	X ₁₅	0,603	0,038	−0,647	0,279
X ₄	0,185	0,182	0,311	0,653	X ₁₆	0,033	−0,755	−0,351	−0,407
X ₅	−0,488	0,155	0,761	0,009	X ₁₇	0,697	−0,356	−0,516	0,054
X ₆	0,155	0,002	0,266	−0,855	X ₁₈	−0,407	−0,477	0,524	−0,051
X ₇	0,482	0,580	−0,429	0,268	X ₁₉	0,219	0,249	−0,729	−0,106
X ₈	−0,771	0,250	0,462	0,079	X ₂₀	0,279	0,219	−0,391	−0,023
X ₉	0,727	0,189	−0,472	0,116	X ₂₁	0,372	−0,863	0,125	0,024
X ₁₀	−0,891	0,265	−0,061	−0,037	X ₂₂	−0,313	0,862	−0,076	0,045
X ₁₁	−0,958	−0,018	0,102	0,139	X ₂₃	0,201	−0,078	0,864	0,085
X ₁₂	−0,004	0,093	0,890	−0,007	% *	31,0	16,6	23,3	8,8

* Частка вихідної дисперсії, що вміщує фактор.

Визначення головних чинників і показників, що впливають на формування бідності населення, є лише першим етапом вивчення її регіональних особливостей. Не менш важливе значення має відбір показників, які «презентують бідність населення». Науковці України по-різному підходять до цього процесу, визнаючи індикаторами бідності то показники доходів і витрат населення то частку населення, що проживає за межею бідності, то питому вагу громадян, які отримують доходи, нижчі за прожитковий мінімум, тощо. У цьому дослідженні для відбору головних індикаторів бідності населення використовувався той же алгоритм, що й для оцінки вагомості чинників.

Усього до наукового аналізу було залучено 20 показників (рис. 1), які умовно можна поділити на чотири групи: 1) показники, що характеризують доходи населення та їх структуру; 2) показники рівня оплати праці; 3) показники, що відображають структуру витрат населення; 4) показники продовольчої забезпеченості домогосподарств.

Рис. 1. Показники, що характеризують бідність населення України

Проведений факторний аналіз показав, що бідність населення визначається насамперед показниками доходів та витрат населення і практично не залежить від рівня споживання домогосподарствами основних продуктів харчування. Тому останні показники можна не включати до наукового аналізу бідності населення. Найвищими факторними навантаженнями серед індикаторів бідності населення виділяються показники X₂, X₇, X₉–X₁₂. Два перші відображають доходи населення, чотири інші – рівень оплати праці населення. Оскільки показники значною мірою є однотипними, свідченням чого є тісна кореляційна залежність між ними (наприклад, $r_{2,7} = 0,91$), то головними індикаторами бідності населення можна вважати показники наявного доходу на одну особу (X₂) та середньомісячну заробітну плату (X₉).

Наступним етапом оцінки регіональних особливостей бідності населення є спряжений аналіз показників, які відображають чинники впливу та показників, які «презентують» бідність населення. Такі дослідження проводилися на основі використання регресійного аналізу, який дає змогу встановити математичну залежність між зазначеними показниками.

Таблиця 3

Коефіцієнти регресійної залежності між чинниками та доходами населення

	Beta	Std. Err.	B	Std. Err.	p-level
Intercept			9859,847	1090,660	0,0000
Валовий регіональний продукт на одну особу	0,790713	0,093808	0,266	0,032	0,0000
Частка сільського населення	-0,291480	0,099152	-48,690	16,563	0,0078
Частка сільського господарства у структурі валової доданої вартості	0,115533	0,077116	50,265	33,551	0,1489

Зважаючи на те, що бідність населення була презентована двома головними індикаторами, розрахунки регресійної залежності проводилися окремо для показників доходів населення і рівня заробітної плати. У першому випадку із шести показників, які були включені до регресійної моделі, значущими, відповідно до наявних критеріїв ($p \leq 0,05$), виявилися лише два із них – валовий регіональний продукт на одну особу та частка сільського населення (табл. 3). Загальна формула регресійного аналізу має вигляд: $Y_{д.н.} = 9859,847 + 0,266X_5 - 48,690X_{14}$.

У регресійній моделі, де залежною змінною було обрано показник середньомісячної заробітної плати, також виявилися лише два значущі показники – валовий регіональний продукт на одну особу та частка сільського господарства у структурі валової доданої вартості (табл. 4). При цьому формула регресійної залежності набуває вигляду: $Y_{з.п.} = 1594,314 + 0,031X_5 - 9,965X_9$.

Таблиця 4

Коефіцієнти регресійної залежності між чинниками та рівнем середньомісячної заробітної плати

	Beta	Std. Err.	B	Std. Err.	p-level
Intercept			1594,314	106,2884	0,0000
Валовий регіональний продукт на одну особу	0,809333	0,089385	0,031	0,0035	0,0000
Частка сільського господарства у структурі валової доданої вартості	-0,198828	0,089385	-9,965	4,4798	0,0367

Відповідно до формул регресійної залежності зміна на 1 грн валового регіонального продукту на одну особу приведе до збільшення номінальних доходів населення на 0,266 грн, середньомісячної заробітної плати – на 0,031 грн. Частка сільського населення і питома вага сільського населення мають зворотний вплив на доходи та заробітну плату. Наприклад, збільшення частки сільського населення на 1 % призведе до скорочення номінальних доходів населення на 48,69 грн, а зростання частки сільського господарства у структурі валової доданої вартості на 1 % – до зменшення середньомісячної заробітної плати майже на 10 грн. Отже, показники бідності населення України, як засвідчили результати регресійного аналізу, тісно пов'язані із сільським сектором. Регіони, де сільський сектор є основною сферою економічної діяльності та переважає сільське населення, мають найвищі показники бідності.

Наведені вище підходи до визначення головних чинників і показників бідності населення є науково обґрунтованими. Водночас цікаво оцінити вплив на останні не лише виокремлених найвагоміших, а всіх показників, які відображають дію зазначених чинників. Для вирішення цього завдання до регресійного аналізу було включено 23 показники, які презентують дію трьох чинників (табл. 1), а залежними змінними по чергово були показники номінальних доходів населення та середньомісячної заробітної плати. Вони показали, що, окрім описаних вище показників, на доходи населення впливає також показник безробіття, а на рівень заробітної плати – обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу, душеві показники інвестицій в основний капітал, частка господарств населення у виробництві сільськогосподарської продукції, рівень безробіття, частка земельних ресурсів у структурі природно-ресурсного потенціалу регіонів.

Оскільки головними індикаторами бідності населення є наявні доходи громадян і рівень заробітної плати, то вони потребують більш поглибленого наукового аналізу.

Наявні доходи населення визначають як максимальний обсяг доходів, які призначені для використання домашніми господарствами на придбання споживчих товарів і послуг. Вони включають заробітну плату, змішаний дохід, соціальну допомогу, поточні трансферти у грошовій формі тощо. В Україні сформувалися досить суттєві відмінності у наявних доходах населення. На одному полюсі перебувають Київська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, на іншому – Закарпатська, Волинська, Чернівецька області. Причому розрив між ними у доходах населення посилюється. Найпростішим способом оцінки регіональних диспропорцій у доходах населення є порівняння максимального та мінімального показників. Якщо у 2001 р. перевага максимального показника над мінімальним (Київська та Закарпатська області відповідно) становила 1,8 разу, то у 2010 р. – 2,3 разу.

У контексті аналізу бідності населення важливо дослідити не лише регіональні відмінності у величині наявних доходів, а і їх структуру. Свідченням вищої бідності населення є висока питома вага у доходах населення різноманітних соціальних виплат, прибутків від продажу сільськогосподарської продукції тощо. Щодо останніх, то традиційно високими ці прибутки є у Волинській, Вінницькій, Житомирській та Херсонській областях, що є свідченням бідності населення цих регіонів.

Показник середньомісячної заробітної плати давно і цілком справедливо використовується для оцінки соціально-економічного розвитку різних територій. Подібно до показника наявних доходів населення, рівень середньомісячної заробітної плати також має значні міжрегіональні варіації. Через особливості структури економіки регіонів, традиційно вищим рівнем заробітної плати вирізняються Київська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька області, нижчим – Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська. І хоча в останні роки різницю між максимальними та мінімальними значеннями вдалося дещо скоротити (2,4 разу у 2000 р. та 1,7 разу у 2010 р.), вона залишається досить суттєвою.

Окремо варто зупинитися на показнику, який характеризує частку працівників, які отримують заробітну плату, нижчу за прожитковий мінімум. За останні 5–7 років питома вага таких працівників помітно скоротилася, проте ще високою вона є у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Тернопільській, Чернівецькій та Чернігівській областях (понад 10 %), що дає підстави віднести їх до «бідних територій».

Інтегральний показник бідності населення визначався як сума нормованих значень 20 відібраних показників з урахуванням направленості їх дії (показники-стимулятори та показники-дестимулятори). За результатами обрахунків був сформований рейтинг регіонів України за рівнем бідності населення. До найбідніших за рівнем життя населення увійшли Вінницька, Чернігівська, Житомирська, Сумська, Волинська та Тернопільська області.

Завершальним етапом дослідження стало групування регіонів України за показниками бідності населення. Воно проводилося на основі використання кластерного аналізу. Усього було виділено п'ять кластерів (груп регіонів), які суттєво різняться між собою за частковими індексами бідності населення (рис. 2).

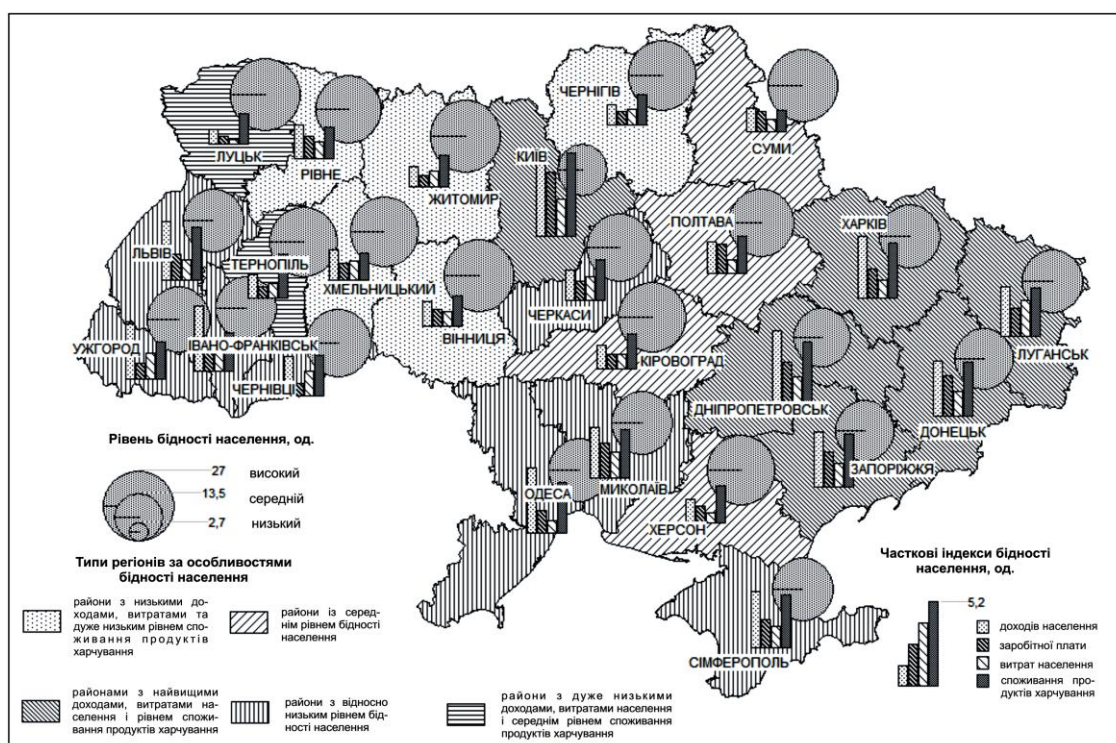

Рис. 2. Групування регіонів України за особливостями бідності населення

До першої групи увійшли регіони Поділля та Полісся із низькими доходами та витратами населення, а також найнижчим рівнем споживання продуктів харчування на одне домогосподарство.

Другий кластер утворили східні (Донецький, Дніпропетровський тощо) регіони України та Київська область. У них рівень бідності населення є найнижчим.

До третьої групи увійшли Сумська, Полтавська, Кіровоградська та Херсонська області, де рівень бідності населення відповідає пересічним для країни значенням.

Дещо кращі від пересічних показники бідності населення мають західні та південні області України (Львівська, Івано-Франківська, Одеська, Миколаївська).

Останню групу сформували Волинська та Тернопільська області, які вирізняються низькими доходами і витратами населення, найнижчою заробітною платою, а, відповідно, і найвищим рівнем бідності населення. Виділені групи регіонів можуть слугувати науковим підґрунтям для розробки конкретних пропозицій щодо подолання бідності населення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки:

1. Бідність – це складне соціально-економічне явище, регіональні особливості поширення якого визначаються низкою суспільно-географічних чинників.

2. Результати кореляційного та факторного аналізів дають підстави стверджувати, що на регіональні аспекти бідності населення найбільший вплив мають переважно структурно-економічні чинники.

3. Серед показників, які «презентують» бідність населення, найважливішими є номінальні доходи населення та рівень середньомісячної заробітної плати.

4. Регресійний аналіз найвагоміших показників, які відображають вплив різних чинників і показників, котрі уособлюють бідність, показав, що номінальні доходи населення та рівень заробітної плати залежать від душових показників валового регіонального продукту, частки сільського господарства у структурі економіки регіону та частки сільського населення. Бідність населення тісно корелює із сільським сектором України.

5. В Україні можна виділити п'ять груп регіонів, які характеризуються різним поєднанням основних чинників та індикаторів бідності населення. Найвищим рівнем бідності населення вирізняються переважно поліські (Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська) та подільські (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська) області України.

Розв'язання проблем бідності населення є складним науково-прикладним завданням, вирішення якого потребує консолідованих зусиль науковців, центральних, регіональних і місцевих органів влади.

Список використаної літератури

1. Ішук С. І. Бідність як соціально-економічна категорія й об'єкт дослідження суспільної географії / С. І. Ішук, Н. С. Гаєвська, І. Г. Мельник // Економічна та соціальна географія : наук. зб. / [редкол.: С. І. Ішук (відп. ред.) та ін.]. – 2011. – Вип. 1 (62). – С. 56–64.

Адреса для листування:

16602, Чернігівська обл.,
м. Ніжин, пров. Інститутський, 6, кв. 13.

Статтю подано до редколегії
30.01.2012 р.

УДК 911.37

М. С. Дністрянський – доктор географічних наук,
професор кафедри географії України Львівського
національного університету імені Івана Франка

Демографічна криза в Україні: об'єктивні історико-географічні передумови та суб'єктивні геополітичні інтерпретації

*Роботу виконано на кафедрі географії України
ЛНУ ім. І. Франка*

Розкрито історично-географічні передумови та чинники формування демографічної кризи в Україні. Відображено деякі сучасні демографічні особливості й тенденції. Охарактеризовано регіональні відмінності демографічного розвитку держави. Спростовано геополітичні спекуляції на демографічній проблематиці.

Ключові слова: демографічна криза, природний приріст населення, вікова структура населення, геополітика.